

O‘ZBEK TILIDA POZITSION VA KOMBINATOR O‘ZGARISHLAR

Oydinov Tursunmurod Yusipovich*Samarqand davlat chet tillar instituti*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o‘zbek tilida kuzatiladigan pozitsion va kombinator o‘zgarishlar keng ko‘lamda tahlil etiladi. Pozitsion o‘zgarishlar – tovushlarning so‘zdagi o‘rni (boshi, o‘rtasi, oxiri) bilan bog‘liq bo‘lgan o‘zgarishlardir. Kombinator o‘zgarishlar esa qo‘shni tovushlarning o‘zaro ta‘siri natijasida yuz beradi. Maqolada ushbu ikki guruhga mansub fonetik hodisalar – qisqarish, tushib qolish, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza va epenteza – ilmiy nuqtai nazardan tasnifqilinib, o‘zbek tiliga xos misollar bilan asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *pozitsion o‘zgarishlar, kombinator o‘zgarishlar, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, reduksiya, metateza, epenteza, o‘zbek fonologiyasi.*

Аннотация: *В данной статье представлен всесторонний анализ позиционных и комбинаторных изменений, наблюдаемых в узбекском языке. Позиционные изменения — это изменения, связанные с положением звуков в слове (начало, середина, конец). Комбинаторные изменения происходят в результате взаимодействия соседних звуков. В статье научно классифицируются фонетические явления, относящиеся к этим двум группам — редукция, опущение, ассимиляция, диссимиляция, метатезис и эпентезис — и обосновываются примерами, характерными для узбекского языка.*

Ключевые слова: *позиционные изменения, комбинаторные изменения, ассимиляция, диссимиляция, редукция, метатезис, эпентезис, узбекская фонология.*

Til tovushlari hech qachon mutlaq turg‘un va o‘zgarmas holatda bo‘lmaydi. Har bir tovush nutq oqimida o‘z atrofidagi tovushlar ta‘sirida yoki so‘zdagi o‘rni tufayli muayyan o‘zgarishlarga uchraydi. Ushbu o‘zgarishlar tilshunoslikda ikki katta guruhga – pozitsion o‘zgarishlar va kombinator o‘zgarishlarga – bo‘linadi.⁵⁶

O‘zbek tili fonetikasida ushbu hodisalarni o‘rganish an‘anasi ancha qadimga borib taqaladi. Dastlabki ilmiy tavsiflar A.N. Kononov, V.V. Reshetov va A.M. Shcherbak kabi rus turkshunoslarining ishlarida uchraydi. Keyinchalik F. Abdullayev, H. Ne‘matov, N. Mahmudov kabi o‘zbek tilshunoslari bu masalani mahalliy til materiallari asosida yanada chuqurroq o‘rgandilar.

O‘zbek tilshunosligida V.V. Reshetov o‘zbek tilining fonetik tizimini birinchi marta to‘liq tavsiflab, pozitsion va kombinator o‘zgarishlarni alohida bo‘lim sifatida ajratdi. F.

⁵⁶Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили система лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 34.

Abdullayev esa bu tasnifni yanada rivojlantirdi va o‘zbek tili lahjalaridagi farqlarni ham hisobga oldi. H. Ne‘matov pozitsion o‘zgarishlarning sistemaviy tavsifini berdi va ularni fonologik oppozitsiyalar nazariyasi bilan bog‘ladi.

Pozitsion o‘zgarishlar tovushning so‘z yoki bo‘g‘indagi o‘rni (pozitsiyasi) bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, qo‘shni tovushlarning ta‘siriz yuz beradi.⁵⁷ Ushbu o‘zgarishlar so‘z boshlang‘ich, o‘rta va oxirgi pozitsiyalarga xos bo‘lib, ular fonetik pozitsiya qonunlarini hosil qiladi.

Reduksiya – unli tovushlarning so‘zdagi urg‘usiz pozitsiyada zaiflashishi yoki qisqarishi hodisasidir. O‘zbek tilida reduksiya ikki xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi:

Sifat reduksiyasi: unlining sifati (artikulyatsion xususiyati) o‘zgaradi, lekin u butunlay tushib qolmaydi. Masalan, urg‘usiz bo‘g‘inlarda [a] unlisi markazlashgan [ə] tomon siljiydi: kitob → [kɪtɒb].

Miqdor reduksiyasi: unlining davomiyligi qisqaradi. Bu hodisa ko‘pincha tez sur‘atdagi nutqda, so‘zlar birikuvida yuz beradi: nima uchun → [nɪmučun].

O‘zbek tilida so‘z oxirgi pozitsiyada jarangli undoshlar jarangsizlashish (defonatsiya) hodisasiga uchraydi. Masalan, kitob so‘zi alohida aytilganda [kɪtɒp] tarzida talaffuz qilinadi, ya‘ni so‘z oxiridagi [b] → [p] o‘zgarishi kuzatiladi. Xuddi shu hodisa javob → [dʒavɒp], yuz → [juz] kabi so‘zlarda ham namoyon bo‘ladi.

Bu hodisa o‘zbek tilida nutq organlarining so‘z oxirida dam olishga intilishidan kelib chiqadi. Tilshunoslar bu jarayonni auslaut pozitsiyasi qonuni deb ham ataydi.

O‘zbek tilida so‘z boshi pozitsiyasida muayyan undosh birikmalariga ruxsat berilmaydi. Tarixan ikki undosh bilan boshlangan so‘zlarga protetik (old qo‘shimcha) unli qo‘shilgan: stol → stol (o‘zlashtirilgan), skripka → skripka. Mahalliy so‘zlarda esa so‘z boshida ikki undosh kelish hodisasi umuman uchramaydi.

Kombinator o‘zgarishlar – bir tovushning o‘z qo‘shni tovushlari ta‘sirida o‘zgarishga uchrashidir. Bu guruhga assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, epenteza va elision kiradi.

Assimilyatsiya – bir tovushning qo‘shni tovushga o‘xshashib ketishi hodisasidir. Bu – kombinator o‘zgarishlarning eng keng tarqalgan turi. O‘zbek tilida assimilyatsiya quyidagi ko‘rinishlarda uchraydi:

a) Progressiv assimilyatsiya: oldingi tovush keyingiga ta‘sir ko‘rsatadi. Masalan, -ga kelishik qo‘shimchasi undoshdan keyin -ka shaklini oladi: kitob + ga → kitobga; maktab + ga → maktabga.

b) Regressiv assimilyatsiya: keyingi tovush oldingiga ta‘sir ko‘rsatadi. Masalan, qanday + dir → qandaydir, bu yerda [d] undoshi oldidagi tovushni o‘ziga yaqinlashtiradi.

⁵⁷Sodiqov Q. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Sharq, 2009. – B. 56.

c) To‘liq assimilyatsiya: bir tovush boshqasiga to‘liq o‘xshab ketadi. Masalan, on + necha → o‘nnecha (tezlashtirilgan nutqda).

Dissimilyatsiya – assimilyatsiyaning teskarisi bo‘lib, o‘xshash yoki bir xil tovushlarning farqlanishga intilish hodisasidir.⁵⁸ Bu hodisa o‘zbek tilida nisbatan kamroq uchraydi, biroq ayrim dialektal va lisoniy jarayonlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Masalan, narvon so‘zining etimologik tahlili unda [r–r] tovushlar uyushmasining [r–n] ga o‘zgarishini ko‘rsatadi (qiyos: fors. nardabān). Xuddi shu jarayonning izi qo‘rg‘on, sarvon kabi so‘zlarda ham saqlanib qolgan.

Metateza – so‘z tarkibidagi ikki tovushning o‘rin almashishi hodisasidir.⁵⁹ O‘zbek tilida metateza ko‘proq o‘zlashma so‘zlarda va tez nutqda kuzatiladi. Masalan, do‘kon (< rus. dvornik), kiyim (< eskiuzb. kiim) kabi tarixiy metatezalar til tarixida muhim o‘rin tutadi.

Sinxron metateza esa bolalar nutqida, xato talaffuzlarda va ba‘zi shevalarda uchraydi: avtobus → avtosub (bola nutqi), mineral → minrael (noto‘g‘ri talaffuz).

Epenteza – so‘z tarkibiga qo‘shimcha tovush kirib kelishi; elision esa tovushning tushib qolishidir. Bu ikki hodisa kombinator o‘zgarishlarning qutb tomonlarini tashkil qiladi.

O‘zbek tilida epenteza ko‘proq ikki undosh orasida talaffuz qulayligini ta‘minlash maqsadida yuz beradi: film → [filim] (og‘zaki nutqda), sport → [isport/isport] (ba‘zi shevalarda). Elision esa tez nutqda unlining tushib qolishida namoyon bo‘ladi: aytaman → aytam, bora qoldi → borqoldi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, pozitsion va kombinator o‘zgarishlar o‘zbek tilida bir-biridan mustaqil, biroq o‘zaro bog‘liq tizimlar sifatida ishlaydi. Ko‘pincha bitta fonetik hodisada ikkala tur birga namoyon bo‘ladi: masalan, so‘z oxiridagi jarangsizlashuv ham pozitsion (so‘z oxiri pozitsiyasi), ham kombinator (keyingi so‘z boshlang‘ich tovushining ta‘siri) xususiyatga ega bo‘lishi mumkin.

O‘zbek tilidagi bu o‘zgarishlar boshqa turkiy tillar bilan qiyoslanganda o‘ziga xos xususiyatlar namoyon bo‘ladi. Xususan, o‘zbek tili qozoq, qirg‘iz tillariga nisbatan singarmonizm hodisasini deyarli yo‘qotgan; bu esa kombinator o‘zgarishlarning o‘ziga xos yo‘nalishda rivojlanishiga olib kelgan. Bunda arabiy va forsiy qatlam o‘zlashmalari muhim rol o‘ynagan.

Pozitsion o‘zgarishlarning o‘zbek tilidagi o‘rni uning agglutativ tuzilishi bilan chambarchas bog‘liq. Qo‘shimchalar qo‘shilish jarayonida yuz beradigan pozitsion o‘zgarishlar o‘zbek morfologiyasining asosiy qonunlaridan birini – fonetik shakl

⁵⁸Мамаатов А. Ўзбек тилида фразеологик бирликлар услубияти. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 27.

⁵⁹Sodiqov Q. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Sharq, 2009. – B. 70–73.

o‘zgaruvchanligi qonunini – yuzaga keltiradi. Bu hodisa o‘zbek imlosining asosiy muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 172 б.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Москва–Ленинград: АН СССР, 1960. – 446 с.
4. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 228 б.
5. Маматов А. Ўзбек тилида фразеологик бирликлар услубияти. – Тошкент: Фан, 1984. – 180 б.
6. Неъматов Х. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – 120 б.
7. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили система лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 220 б.
8. Решетов В.В. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфологияси. – Тошкент: Фан, 1959. – 268 б.
9. Шчербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 204 с.
10. Sodiqov Q. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Sharq, 2009. – 392 b.
11. Трубетzkой Н.С. Основы фонологии. – Москва: Иностранная литература, 1960. – 372 с.